

Ədatların cümlədə yeri

Məhbubə Oqtay qızı Məmmədli
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: mmehbuba@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva,
filol.ü.f.d. X.Ş. Əliyeva

Açar sözlər: ədat, məna, semantik, nitq hissəsi, cümlə, mətn

Ключевые слова: частица, смысл, смысл, часть речи, предложение, текст

Key words: particle, meaning, semantic, part of speech, sentence, text

Ədatların cümlədə yerlərinin müəyyən edilməsilə bağlı məsələ və konkretlik hələ də tam həllini tapmayıb. E.İ.Наси́ев cümlədə ədatların yerilə ilə konkret fikir olmadığı qənaətindədir (4, s.432). Ədatlar adətən cümlədə aid olduqları sözlərdən ya bilavasitə əvvəl və ya sonra işlədilər bilər. Məsələn:

Again it was only Charlotte who spent most of the evening listening to Mr. Collins (9, s.90). “Yenə də bu yalnız Şarlotta idi. O, gecənin çox hissəsini cənab Kollinə qulaq asmaqla keçirmişdi”.

So, she follows her brother to London, hoping to see him there too. “Beləliklə, o, qardaşının arxasınca Londona gedir. Ümid edir ki, onu da orada görəcəkdir”.

Müasir ingilis dilində ədatlar cümlə tərkibində əsasən aşağıdakı kimi yerləşdirilə bilər:

1) *Only* ədatı adətən aid olduğu sözlərdən əvvəl və mümkün qədər ona yaxın olur. Məsələn:

Only Charlotte herself was quite satisfied. “Yalnız Şarlotta özü tamamilə razı idi”.

That day was Mr Collins' last as Longbourn, and he only left the hall with many speeces of thanks. “O gün cənab Kollinin Lonqbornda sonuncu günü idi və o, yalnız çox təşəkkür nitqi ilə zalı tərk etdi”.

2) Birləşdirici ədatlardan olan *too* ədatı aid olduğu sözdən sonra, yaxud cümlənin sonunda yerləşir. Qeyd edək ki, *too* ədatının cümlənin sonunda yerləşməsi varinatı daha çox işlənən variantdır. Məsələn:

Elizabeth had to confess to herself that Charlotte really appeared to be happy too (9, s. 51). “Elizaveta öz-özünə etiraf etməli oldu ki, Şarlotta da həqiqətən xoşbəxt görünürdü”.

She spoke loudly and decidedly on every matter too. “O, da hər mövzu ilə bağlı yüksəkdən və qərarlı danışdı”.

3) *Also* birləşdirici ədatı ya xəbərin ad hissəsindən sonra, ya da cümlənin sonunda işlənir. Məsələn:

Maria was also shopping in the village. “Maria da alış-verişi kənddə edirdi”.

When she was able to control her anger, she changed the conversation also. “O, öz qəzəbinə nəzarət edə biləndə, söhbəti də dəyişdi”.

4) İnkərar ədatlarından olan *not* adətən bağlayıcı, modal və köməkçi feillərdən sonra işlənir. *Not* inkərar ədatı adətən aid olduğu sözdən, yaxud tərkibdən əvvəl də emfatikliyi artırmaq məqsədilə işlənə bilər. Məsələn:

I did not believe that she took care of him. “Mən inanmadım ki, o, onun qayğısına qalır”.

I am not sure the friend was Bingley, as Darcy did not mention the name. “Mən dostun

Binqley olmağına əmin deyiləm. Çünki Darcy həmin adı çəkmədi”.

Elizabeth could not speak for a moment. “Elizabet bir dəqiqəlik danışa bilmədi”.

He asked us not to make a noise. “O, bizdən xahiş etdi ki, səs salmayaq”.

This is not what we want. “Bu bizim istədiyimiz deyil”.

O.Musayev yazır ki, əgər cümlədə bir neçə köməkçi feil varsa, o halda *not* inkar ədatı birinci feildən sonra durur (7, s.337). Məsələn:

Will he have sent the letter by this time tomorrow? “O, sabah bu vaxta kimi məktubu göndərmiş olacaq?”

Qüvvətləndirici ədatlara *just* “yalnız”, *even* “hətta”, *yet* “hələ”, *only* “yalnız”, *simply* “sadəcə olaraq”, *still* “hələ” və s. aid ola bilər.

İndilis dilində qüvvətləndirici ədat kimi, daha çox rast gəlinənlərdən biri də *even* ədatıdır. *Even* ədatı adətən cümlə üzvlərinə aid olması və onların ifadə etdiyi mənanın qüvvətləndirməsi baxımından sərbəst hesab edilir. *Even* ədatı cümlənin bütün üzvlərinə aid ola bilər və bu ədatdan sonra gələn üzv mətində aktuallaşır.

Qüvvətləndirici ədatlar məsələn, *just*, *even*, mövcudlaşdırıcı ədatlar *namely*, *such as*, mübtədanın əvvəlində işlənərək remalaşdırma vəzifəsini görür. Göstərilən ədatlar aid olduğu mübtədanın mənasını ya qüvvətləndirir, ya məhdudlaşdırır, ya da inkar edir. İşlənmə dairəsinə görə ingilis dilində mübtədanın qarşısında nisbətən çox işlənən remalaşdırıcı *only* və *even* ədatlarıdır ki, bunlar da Azərbaycan dilinə “yalnız”, “təkcə”, “ancaq”, “isə” ədatları ilə tərcümə olunur.

Bir çox ədatlar üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar müxtəlif nitq hissələrinə daxil olan sözlərə və ya söz birləşmələrinə aid ola bilər. Müasir ingilis dilində ən çox işlənən *even* ədatı ismə, sifətə, zərfə, sözlü birləşməyə və budaq cümləyə aid ola bilər.

N.A.Kobrina və başqaları yazırlar ki, ədat mənası çətin təyin edilən bir nitq hissəsidir (5, s.188). O, adətən başqa bir sözün, söz birləşməsinin və cümlənin mənasını gücləndirir və məhdudlaşdırır. Ədatlar dəyişməyən sözlərdir və cümlədə heç bir müstəqil sintaktik funksiya yerinə yetirmir. Onlar aid olduğu cümlə üzvü ilə birlikdə bir bütöv təşkil edir.

Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, ədatlar istənilən nitq hissəsi ilə işlənə bilər və əsasən aid olduğu sözün əvvəlində işlənir. N.A.Kobrina və başqaları ingilis dili ədatlarını 6 mənə qruplarına bölürlər (5, s.189):

1) qüvvətləndirici ədatlar (intensifying particles): *just* “həmin, eyni”, *even* “hətta”, *yet* “hələ”, *still* “hələ”, *all* “hamı”, *simply* “sadəcə”;

2) məhdudlaşdırıcı ədatlar (limiting particles): *only* “yalnız”, *merely* “ancaq”, *solely* “yalnız”, *barely* “heç, güclə”, *but* “təkcə”, *alone* “yalnız, təkcə”;

3) xüsusişdirici ədatlar (specifying particles): *right* “düz, dəqiq”, *exactly* “dəqiqliklə”, *just* “həmin”, *precisely* “həmin, dəqiqliklə”;

4) bağlayıcı ədatlar (aditive particles): *else* “əlavə, daha”;

5) inkar ədatları (negative particles): *not*;

6) əlaqələndirici ədatlar (connecting particles): *also* “həmçinin, da, də”, *too* “həmçinin, da, də”.

B.Xaymoviç və B.Roqovskaya yazırlar ki, *not* ədatı, xəbər inkarı olan *not* (*n't*) morfemindən fərqlidir (6, s. 240). Müəlliflərin yazdıqların əsasən, *not* ədatı müxtəlif sözlər, söz birləşmələri ilə sağtərəfli birləşmə əmələ gətirir. Məsələn: *not he*, *not today*, *not when* və s. Xəbər inkarı olan *not* isə ancaq bir sıra feillərlə (köməkçi, modal) soltərəfli birləşmə yarada bilər. Məsələn: *is not*, *have not*, *must not*, *need not* və s.

Danışıqda sözlərin mənə çalarlarını dəqiqləşdirən ədatlar 3 yarımqrupa bölünür:

1) Məhdudlaşdırıcı ədatlara aid olaraq *only, just, but alone, merely, solely* və s. aid ola bilər. Bu ədatlar əsasən sinonim kimi işlənir. Onların fərqləndirilməsi müxtəlif leksik söz qrupları, müxtəlif cümlə üzvləri qarşısında işlənməsi ilə və həmçinin danışq üslubundan asılı olaraq mümkün olur. Bu ədatlar arasında *only* ədatı daha çox ümumi və üslubi cəhətdən neytral mövqedə dayanır. Məsələn:

Only my aunt was there. “Yalnız mənim xalam orada idi”.

It is only five dollars. “O, yalnız beş dollardır”.

Bu qrupa daxil olan digər ədatların işlənməsində müəyyən məhdudiyyət vardır. Məsələn: *but* və *just* ədatları mübtədə funksiyasında işlənən sözlərin qarşısında işlənmir. Əksər hallarda isə onlar digər cümlə üzvlərinə, həmçinin də sayla və saymənalı az kəmiyyət bildirən sözlərlə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinə aid olur. Məsələn: *His faint, pale, mysterious smile has widened just a little.* “Onun zəif, solğun, sirli təbəssümü sadəcə olaraq bir az artdı”.

Alone “tək, yalnız” ədatı, isə, əksinə çox halda cümlənin mübtədəsi funksiyasında çıxış edən sözə aid olur. Məsələn: *Time alone will show that I will be right.* “Yalnız zaman göstərəcək ki, mən haqlıyam”.

Merely “yalnız, təkcə” ədatı adətən xəbərə aid olur və çox halda *not* inkar ədatı ilə işlənir. Məsələn: *They are moving not merely on the way to the mountain.* “Onlar sadəcə dağ yolunda deyildilər”.

2) Fərqləndirici-qüvvətləndirici ədat olan *even* “hətta” sözü *only* ədatı kimi müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərlə birləşə bilər. Əgər *even* ədatı bağlayıcının qarşısında işlənersə, bu zaman budaq cümlənin mənasını dəqiqləşdirir. Məsələn:

Even if I had money, I would not have given it to him. “Hətta pulum olsaydı belə, mən ona borc verməzdim”.

3) Dəqiqləşdirici ədatlara *just, exactly, precisely, right* aid ola bilər. Bu ədatlara məxsus olan xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar əksər hallarda sözlərlə və bağlayıcıların ifadə etdikləri mənalara dəqiqləşdirmək üçün işlədilir. Bu ədatlar arasında *just* ədatı daha geniş işlənmə sərbəstliyinə malikdir. Qeyd edək ki, bu ədat xəbərin qarşısında işlənə bilər. Məsələn: *He is just waiting for his turn.* “O, sadəcə olaraq, öz növbəsini gözləyir”.

Emosional-ekspressiv məna çaları bildirən ədatların çoxu danışq dilində işlədilir. *Still, yet, all, simply, just, but, only, quite, indeed, well* ədatları daxildir. Bu qrupa daxil olan ədatların digər sözlərlə birləşməsində müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Əksər hallarda qüvvətləndirici ədatlar əvvəlcədən söylənilmiş fikrin təkrarı ilə bağlı olur. Digər sözlə, qüvvətləndirici ədatların işlənməsində müəyyən qanunauyğunluq vardır. Məsələn: *Simply* ədatı adətən xəbərə aid olur və *simply* zərfindən fərqli olaraq həmişə xəbərin və ya bütün xəbər qrupunun qarşısında işlənir.

Nəzərdən keçirdiyimiz təsniflərə uyğun olaraq, müəyyən etmək olur ki, ingilis dili ədatlarının məna çalarına görə bölgüsünün tam dəqiq olmasını iddia etmək olmaz. Burada kontekstdən asılı olaraq müəyyən fərqləndirici xüsusiyyətlər ola bilər. Ədatların çoxu çoxvəzifəlidir və onlar müxtəlif məna çaları ifadə edirlər.

Məqalənin aktuallığı. Aktuallıq köməkçi nitq hissələrindən biri olan ədatların cümlədə yeri, onların işlənmə dərəcəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və bu da onların aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik məqalədə ədatların cümlədə yerinin müəyyənləşməsi və araşdırılması ilə bağlıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189 s.
3. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. М: Прогресс, 1973, 422 с.
4. Həjiyev E.I. *International Journal of Computers*. Issue 4, Volume 2, USA: Academy Publication, 2008, pp.432-441.
5. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. M.: Prosvescheniye, 1985, 288 p.
6. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Vysšaja Škola, 1967, 340 p.
7. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1986, 368 s.
8. Austin J. *Pride and Prejudice*. England: Scribner's sons Publication books, 1918, 401 p.
9. Christie A. *A pocket full of rye*. UK: Longman, 1953, 192 p.
10. Parker R. *Chance*. USA: New York, 1996, 328 p.

M.O. Mamedli

Место частиц в предложении

Резюме

В статье рассматривается место частиц в предложении. В нем говорится, что нет никаких конкретных решений о местах частиц. Автор особенно анализирует мнения лингвистов, таких как О.Мусаев, Э.Гаджиев и др., по поводу поставленной проблемы. Общее мнение о местах частиц состоит в том, что они могут быть размещены либо до, либо после слов или предложений, которые они изменяют. Разделение частиц было затронуто и в статье. Примеры, использованные в статье, демонстрируют мнение автора о проблеме.

M.O. Mammadli

The place of the particles in the sentence

Summary

The article deals with the place of the particles in the sentence. It states that there are not any concrete solutions about the places of the particles. The author especially analyzes the opinions of the linguists such as O.Musayev, E.Hajiyev, etc. about the stated problem. The general opinion about the places of the particles is that they can be placed either before or after the words or the sentences that they modify. The division of the particles has been touched upon in the article as well. The samples which are used in the article demonstrate the opinion of the author about the problem.

Redaksiyaya daxil olub: 18.05.2020